

KOMUNIKATY–RELACJE

Anetta Jaworska

Akademia Pomorska w Słupsku

RE-EDUKACJA W ZAKŁADACH KARNYCH A STYLE OPORU WOBEC IZOLACJI PENITENCJARNEJ

ABSTRACT

This article concerns the inmates' resistance against prison isolation and against the process of rehabilitation change. This article aims to present the results of questionnaire research aimed at establishing the correlation between the type of resistance elected by the prisoners and their prison system (and the choice of specific rehabilitation programs). The resistance is understood as an expression of rebellion against the rejection and may be manifested in the form of aggression, hostility or internal dissension. This article concerns four styles of resistance: transformative, accommodative, passive and aggressive which are differentiated by the power of involvement in resistance and prisoners' behavior towards penal institution.

Resistance to isolation in prison is thus recorded a response to the situation of imprisonment, which is perceived by prisoners as imposed by the unjust restriction. It is bound by the prisoners do not accept coercion and lack of leeway and a sense that the prison staff is trying to dominate them. The research was conducted using the method of test questionnaires were 413 prisoners, prison inmates in two prisons closed type. The study, presented as a ratio analysis can be a starting point for further and extended to the whole country research on the motivation of prisoners to participate in rehabilitation programs implemented by the prison service in Poland.

Key words:

resistance, identity, social rehabilitation, prison

1. Wstęp

Wolność stanowi jedną z najistotniejszych wartości człowieka, a jej pozbawienie budzi potrzebę przeciwstawienia się i rodzi opór. Na opór jako nieodłączny element władzy i dominacji po raz pierwszy zwrócił uwagę M. Foucault¹. Wobec tego, co ogranicza wolność, opór stanowi „drugą stronę wolności”². Zawsze jest on wynikiem poczucia nierówności, będącego następstwem ignorowania interesów określonych grup ludzi i nierównego rozkładu praw i obowiązków. Opór służy zatem przekraczaniu granic marginalizowania zdominowanych grup w celu budowania własnych form podmiotowości³, stanowi wyraz buntu przeciwko odrzuceniu i może być przejawiany w postaci agresji (skierowanej na źródło frustracji), wrogości lub wewnętrznej niezgody⁴. Jest on także wpisany w specyficzną relację dominacji-uległości związaną nierozłącznie ze strukturą zakładu karnego, będąc wyrazem niezgody na dominację i narzucanie z zewnątrz wizji adaptacji do świata. Zakład karny jako instytucja społeczna pełni funkcje, których założeniem jest stabilizacja aktualnego systemu władzy i dominujących struktur społecznych. Ujęcie takie pozwala stwierdzić, że jednostki penitencjarne służą przede wszystkim represjonowaniu indywidualnych podmiotowości osób odbywających karę pozbawienia wolności, stanowiących mniejszość społeczną. Tak jak w przypadku wszystkich grup społecznych, na których wymuszane jest podporządkowanie strukturom (np. uczniów w szkole), osadzeni w zakładach karnych przejawiają różne formy oporu – zarówno wobec samej represjonującej instytucji, jak i wobec zmiany, która ma ich uczynić replikami uciskającego systemu. Należy pamiętać, że opór stanowi niemal nieodłączną i „stale obecną stronę represyjnych oddziaływań systemu społecznego na procesy socjalizacyjne grup i jednostek”⁵. Jest on zorientowany na odwrócenie znaczeń określonych zewnętrznie, aby własną tożsamość uczynić inną od tej, która jest narzucana z zewnątrz⁶.

¹ M. Foucault, *Historia seksualności*, Warszawa 2000.

² E. Bilińska-Suchanek, *Opór wobec szkoły. Dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu*, Kraków 2003, s. 67.

³ I. Gumowska, *Typy oporu wobec szkoły jako instytucji a skłonność do podzielenia uproszczonych opinii o uczniu* [w:] *Opieka, Wychowanie, Kształcenie. Moduły edukacyjne*, W. Woronowicz, D. Apanel (red.), Kraków 2010, s. 113.

⁴ L. Witkowski, *Edukacja i humanistyka. Nowe konteksty humanistyczne dla nowoczesnych nauczycieli*, Warszawa 2000, s. 222.

⁵ T. Szkudlarek, B. Śliwerski, *Wyzwania pedagogiki krytycznej i antypedagogiki*, Kraków 2000, s. 25.

⁶ T. Szkudlarek, *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Kraków 1993.

Źródłem oporu jest między innymi siła *ego* (jaźń, koncepcja siebie, samowiedza), na której budowana jest własna tożsamość⁷. W budowaniu tożsamości osobowej obecny jest mechanizm ekskluzji i inkluzji – włączania w obręb własnego *Ja* tego, co wydaje się spójne, oraz wykluczanie tego, co niezgodne. Opór związany w walką o zachowanie *status quo* własnej tożsamości nabiera szczególnego znaczenia w warunkach zakładu karnego. Rozwój tożsamości, przebiegający w obszarach związków intymnych oraz działalności zawodowej, w warunkach izolacji więziennej zostaje zahamowany, a jedynym obszarem rozwoju tożsamości pozostaje obszar ideologii. W przypadku przestępców ideologia ta jest często związana z grupami dewiacyjnymi, jednak obrona tożsamości w tym obszarze (w postaci oporu przed zmianą) jest tym silniejsza, że dotyczy jedyne obszaru, w którym skazany w warunkach izolacji może zachować swoją własną (a nie narzuconą przez system) tożsamość.

Współczesnym celem izolacji penitencjarnej jest głównie proces resocjalizacji sprawców przestępstw, a więc dokonanie w nich zmian re-personalizacyjnych i prospołecznych. W tym celu w zakładach karnych tworzone są specjalne programy oddziaływań wychowawczych, których cele zostały spójnie zebrane w opracowaniu pod redakcją Moniki Marczak⁸. Należy jednak pamiętać, że proces resocjalizacji, tak jak każdy proces terapii, pociąga za sobą specyficzną reakcję osoby poddanej oddziaływaniom terapeutycznym (nawet dobrowolnym) w postaci oporu wobec zmiany. W instytucji izolacyjnej, jaką jest zakład karny, na ten typ oporu nakładają się dwa dodatkowe, niekorzystne z punktu widzenia założeń resocjalizacyjnych elementy – opór wobec instytucji oraz opór przeciw zniewoleniu.

Opór wobec izolacji więziennej stanowi utrwalony sposób reakcji na sytuację uwięzienia, która jest postrzegana przez osadzonych jako narzucone przez instytucję niezasłużone ograniczenie⁹. Jest on związany z nieakceptowaniem przez więźniów przymusu i braku możliwości podejmowania samodzielnych decyzji oraz poczuciem, że personel zakładu karnego próbuje ich zdominować. Rozważania na temat oporu przejawianego przez osoby poddane izolacji więziennej rozpoczną od oporu wobec zmiany.

Wiele miejsca poświęcono do tej pory w literaturze krytyce instytucji więzienia i jej nikłej efektywności w zakresie możliwości wprowadzenia pozytywnych zmian re-personalizacyjnych. Wielokrotnie podkreśla się nieadekwatność warunków izolacyjnych do założeń resocjalizacyjnych i rozwoju osobowości człowieka – zamiast

⁷ S. Pasikowski, „Opór i tożsamość. Inspiracje badaniem nad oporem w szkole”, *Edukacja. Studia, Badania, Innowacje* 2008, nr 4(104), s. 6.

⁸ *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez służbę więzienną w Polsce*, M. Marczak (red.), Kraków 2009.

⁹ Zob. np. E. Bilińska-Suchanek, op.cit., s. 85.

prowadzić do procesów resocjalizacji, więzienie pociąga za sobą często demoralizację, stygmatyzację i degradację osobowości skazanych¹⁰. Zaczerpnięte z teorii pola sił odniesienie do procesu resocjalizacji penitencjarnej pozwalają jeszcze szerzej spojrzeć na problem niezadowalającej skuteczności wychowania w warunkach izolacji. W latach czterdziestych ubiegłego wieku psycholog Kurt Lewin przedstawił własną teorię (*force-field theory*), zgodnie z którą każde zachowanie (każda reakcja behawioralna) jest wypadkową sił hamujących i napędowych. Zgodnie z tą teorią stawianie oporu wobec zmiany ma na celu utrzymanie *status quo* – co w przypadku osób resocjalizowanych oznacza dążenie do utrzymania niezminionej tożsamości. Wiedza ta pozwala na zrozumienie niezadowalającej efektywności resocjalizacji penitencjarnej. Działanie pola sił w resocjalizacji prowadzonej w warunkach penitencjarnych polega na nacisku wywieranym przez społeczeństwo (którego przedstawicielami są funkcjonariusze służby więziennej) na zmianę wzorców zachowań skazanych. Nacisk ten jest spotęgowany sytuacją izolacyjną. Tymczasem – zgodnie z teorią pola – im większy nacisk ze strony struktur – tym większy opór ze strony osób resocjalizowanych (co jest wyraźnie obserwowalne np. w sztukach walki, których czołową zasadą jest „ustąp, aby zwyciężyć”). Społeczeństwo dokonuje prób „pokonania” przestępczości poprzez wywieranie silnego nacisku, spotykającego się z równie silnym oporem, czego rezultatem jest brak konstruktywnej zmiany. Znacznie skuteczniejszym sposobem od walki byłoby zatem spojrzenie na sytuację z punktu widzenia „przeciwnika” (o czym pisałam już szeroko, rozważając fenomenologiczne konteksty resocjalizacji¹¹) i dostrzeżenie jego zastrzeżeń i obaw wobec nacisków społecznych, będących predyktorami oporu. Pierwszym elementem działań resocjalizacyjnych opartych na teorii pola sił powinno być rozbicie (rozrożenie) *status quo*, czyli wywołanie uczucia niezadowolenia z aktualnej sytuacji i roli życiowej (aktualnej tożsamości) i ukazanie innej, lepszej perspektywy przyszłości. Dopiero pozytywne zakończenie tego etapu (zniesienie oporu wobec zmiany) pozwala na przejście do etapu drugiego – zmiany resocjalizacyjnej z wykorzystaniem programowych oddziaływań resocjalizacyjnych. Jeśli ten etap zostanie zakończony korzystnie – nie oznacza to jeszcze trwałych zmian re-personalizacyjnych. Warunkiem ich utrwalenia jest zdolność skazanego do wykorzystywania wiedzy i umiejętności nabytych podczas odbywania

¹⁰ Zob. np. M. Ciosek, *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*, Gdańsk 1996; A. Baładynowicz, *System probacji jako propozycja humanitarnego, sprawiedliwego i efektywnego karania przestępców* [w:] *Problem niedostosowania społecznego – oddziaływanie w warunkach wolnościowych i resocjalizacji penitencjarnej*, R. Kościelak (red.), Słupsk 2006, s. 34–62.

¹¹ A. Jaworska, *Fenomenologiczno-egzystencjalne konteksty resocjalizacji penitencjarnej* [w:] *Społeczne i resocjalizacyjne aspekty ludzkiego życia*, S. Przybyliński, D. Wajsprych (red.), Olsztyn 2009.

kary już po jej zakończeniu. Imperatyw utrzymania zmian powinna stanowić właściwie realizowana pomoc postpenitencjarna. Bez utrwalenia (zamrożenia) nowych postaw i zachowań, podmiot powraca do *status quo* sprzed procesu zmiany.

Za Ewą Bilińską-Suchanek¹² można wyróżnić cztery style oporu: transformacyjny, akomodacyjny, bierny i agresywny. Wymienione poniżej style oporu w zakładach karnych można podzielić głównie ze względu na siłę zaangażowania w opór oraz przejawiane zachowania wobec zakładu karnego jako instytucji. Adaptując koncepcję autorki do warunków zakładu karnego, można scharakteryzować każdy ze stylów oporu:

- a) *Opór transformacyjny* – przejawia się w postawach wewnętrznych, przy jednocześnie zewnętrznej poprawności działania więźnia. Ta zewnętrzna poprawność (brak postaw buntowniczych wobec personelu więziennego i regulaminu), którą wykazują więźniowie w toku następujących w nich przemian, staje się wyrazem realizowania wewnętrznej wolności, bez naruszania praw personelu więziennego i innych współwięźniów. Dojrzały przekaz symboliczny, będący przejawem zachodzących w skazanym zmian, polega na wyrażaniu (poprzez słowa, gesty, mimikę, ton głosu) postawy szacunku wobec innych i wobec siebie samego, a tym samym wzbudzenie tej postawy u innych. Źródłem transformacyjnego oporu – niezgody skazanego na przedmiotowe traktowanie ze strony administracji i współwięźniów – jest jego zdolność do wewnętrznej wolności i twórczości. Postawę twórczą należy w tym wypadku rozumieć jako zdolność człowieka do optymalnego kierowania własnym rozwojem, zdolność do rozwijania nowych zachowań, kształtowanych w odpowiedzi na choćby potencjalne modyfikacje otoczenia, zdolność do adekwatnych reakcji i decyzji¹³. Płaszczyzną oporu jest zatem odkrywanie i uaktywnianie potencjałów tkwiących w człowieku¹⁴, w tym także potencjału dobra.
- b) Innym stylem jest *opór akomodacyjny*. W tym wypadku stosunek więźnia do odbywanej kary jest uwarunkowany sytuacyjnie i dostosowany do zaistniałej aktualnie sytuacji. Ten typ oporu jest związany z postawą konformistyczną, a więzień, nie akceptując wewnętrznie sytuacji, w której się znalazł, jednocześnie podporządkowuje się ustalonym w zakładzie karnym normom i zasa-

¹² E. Bilińska-Suchanek, op.cit., s. 85.

¹³ R.E. Bernacka, *W poszukiwaniu psychologicznych uwarunkowań ustosunkowania się ludzi do przejawów twórczości* [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, S. Popek (red.), Lublin 1999, s. 116.

¹⁴ M. Konopczyński, *Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcy do rozwoju*, „Probacja” 2009, nr 1, s. 63–87.

dom, aby nie narazić się administracji zakładu karnego i wychowawcy. Podporządkowanie się zaleceniom regulaminu, a nawet dobrowolne zgłaszanie się do dodatkowych programów resocjalizacyjnych (aby wyciągnąć z tego osobiste korzyści) nie oznacza jednak ich akceptacji. Sytuacja uwięzienia jest dla więźniów stosujących ten typ oporu źródłem przygnębienia i złości.

c) *Opór bierny* – charakteryzowany jest przez brak zaangażowania w inicjatywy podejmowane przez pracowników zakładu karnego i proces resocjalizacji. Należy pamiętać, że ten typ oporu jest negatywnie postrzegany przez administrację zakładu karnego, a premiowane i nagradzane są na ogół jedynie zachowania świadczące o posłuszeństwie wobec funkcjonariuszy służby więziennej – choć często jest to jedynie posłuszeństwo pozorne. Kara pozbawienia wolności w skazanych przejawiających bierny styl oporu wywołuje złość lub obojętność (zwłaszcza wśród wielokrotnych recydywistów). Akty oporu wobec izolacji więziennej nie przybierają zatem postaci jawnej agresji i buntu, wrogich i destrukcyjnych postaw wobec personelu lub współwięźniów, ale ich sabotowanie (bierność). Tak wyrażany opór nie przyczynia się do postępów w resocjalizacji, lecz jest wyrazem przeciwstawienia się próbom zmiany dokonywanej poprzez ubezwłasnowolnienie i niejako „na siłę”¹⁵. Praktyka resocjalizacji w środowisku instytucjonalnym wskazuje na występujący tam specyficzny rodzaj oporu, przejawiający się dystansem skazanych do przekazywanych im wartości.

d) Ostatnim stylem oporu jest *opór agresywny*. W tym wypadku negatywny stosunek do zakładu karnego i funkcjonariuszy jest okazywany przez więźniów jawnie i czynnie, będąc związanym z tożsamością dewiacyjną (tożsamością przestępcy). Konieczność podporządkowania się ograniczeniom zakładu karnego rodzi bunt i agresję. Zachowania odporne są motywowane odwetem (na funkcjonariuszach i całym wolnym społeczeństwie, za którego zgodą trzymani są w zamknięciu), a ich rola polega w istocie na kompensacji odrzucenia przez społeczeństwo. Ten typ oporu prowadzi do konfliktów pomiędzy funkcjonariuszami służby więziennej a więźniami, a także konfliktów ze wszystkimi, którzy nie należą do podobnych sobie (np. członków podkultury więziennej, która jednak w ostatnich latach podlega znacznym przeobrażeniom).

Opór agresywny oraz opór bierny stanowią typy oporu marginalizującego¹⁶. Osoby przejawiające ten typ oporu nie tylko mają najgorsze zdanie o zakładzie

¹⁵ M. Mendel, *Relacje nauczycieli i rodziców do dyskursu władzy [w:] Człowiek, szkoła, wspólnota. W kręgu edukacji społecznej*, eadem (red.), Toruń 2000.

¹⁶ I. Gumowska, *Opór uczniów gimnazjum wobec szkoły jako instytucji*, „Edukacja. Studia, Badania, Innowacje” 2008, nr 4(104), s. 23.

karnym i personelu więziennym, ale same także są postrzegane jako niezdolne do zmiany i podlegają ekskluzji społecznej już podczas pobytu w zakładzie – często w ogóle nie są oddawane zabiegom korekcyjnym.

Paradoks kary pozbawienia wolności polega między innymi na tym, że większą wagę przykładają do uzyskania posłuszeństwa skazanych podczas odbywanego przez nich wyroku niż kształtowania postawy twórczej, umożliwiającej samodzielne dokonywanie wyborów i podejmowanie własnych świadomych decyzji, do których powinni być oni zdolni po zakończeniu odbywania kary. Jednym z ważniejszych elementów rozważań powinien zatem stać się *opór transformatywny* skazanych. *Opór transformatywny* z logicznego punktu widzenia powinien być oporem pożądanym z uwagi na założenia resocjalizacji (przyczyniając się do rozwoju postawy twórczej i samodzielności myślenia). Paradoksalnie jednak – w warunkach zakładu karnego jest on traktowany jako postawa opozycyjna (nawet buntownicza) wobec ustalonych reguł, regulaminu, przepisów, czy wreszcie – „świętego spokoju” funkcjonariuszy służby więziennej, którzy od skazanych oczekują przede wszystkim uległości.

2. Metody i teren badań

Badania nad oporem wobec izolacji więziennej stanowią jeden z elementów badań nad resocjalizacyjnym znaczeniem programów penitencjarnych realizowanych w polskich zakładach karnych. Zaprezentowane tu wyniki stanowią relację z badań na terenie zakładów typu zamkniętego: w Wierchowiu Pomorskim i Czarnem. Obejmują one grupę 313 skazanych uczestniczących w systemie programowego oddziaływania w: programach z zakresu kultury fizycznej (w obu wymienionych zakładach karnych), programie z zakresu profilaktyki agresji i autoagresji „Prison Smart” (w obu wymienionych zakładach karnych), programie readaptacji osób zagrożonych zachowaniami suicydalnymi „Feniks” (w ZK w Wierchowiu Pomorskim) programie z zakresu aktywizacji zawodowej (w ZK w Czarnem), programie z zakresu aktywizacji twórczej osadzonych w formie warsztatów muzyczno-teatralnych (w ZK w Czarnem) oraz programie oddziały terapeutycznego dla skazanych uzależnionych od środków psychotropowych (w ZK w Wierchowiu Pomorskim) oraz grupę 100 skazanych odbywających wyrok w systemie zwykłym. Nie objęto badaniami, ważnych z punktu widzenia badań nad oporem, programów opartych na wzmacnianiu ról społecznych poprzez pomoc osobom potrzebującym (chorym, niepełnosprawnym, starym i umierającym). Programy te pominięto w poniższej analizie z uwagi na ich niewielkie rozpowszechnienie w zakładach typu zamknię-

tego, a uwzględnienie w badaniach zakładów półotwartych i otwartych zmieniłoby zakres izolacji i wprowadziło do badań dodatkową zmienną zakłócającą.

Badania nad oporem były prowadzone w latach 2006–2011. Pięcioletni okres badań wynikał z realizowanego cyklu eksperymentów obejmujących między innymi efektywność programów resocjalizacyjnych realizowanych w zakładach karnych Okręgu Zachodniopomorskiego, których efekty zostały opublikowane w oddzielnych opracowaniach¹⁷. Wszystkie eksperymenty wykonywano z zachowaniem poprawności metodologicznej¹⁸, a skazanych dobierano z uwzględnieniem ich statystycznego podobieństwa do grup kontrolnych – nie różnili się oni między sobą i pomiędzy grupami kontrolnymi w sposób istotny statystycznie pod kątem takich zmiennych, jak: długość wyroku, rodzaj popełnionego przestępstwa, przeszłość kryminalna, długość pobytu w zakładzie karnym oraz wiek. Jednotorowo z efektywnością oddziaływań penitencjarnych prowadzono badania nad stylami oporu skazanych wobec izolacji penitencjarnej. Do tych badań wyodrębniono wyłącznie młodych mężczyzn (M=28,3 lat), skazanych po raz pierwszy na kary średnioterminowe za przestępstwa przeciwko mieniu oraz przeciwko zdrowiu i życiu, przebywających w zakładzie karnym przynajmniej od dwunastu miesięcy, a zatem osoby z założenia najbardziej podatne na proces resocjalizacji. Badania nad oporem nie miały jednak charakteru eksperymentalnego, a pomiar zmiennej, jaką był opór, wykonywano jednokrotnie – każdorazowo przed rozpoczęciem eksperymentu. Badania te miały bowiem na celu jedynie wykazanie ewentualnych korelacji pomiędzy przejawianym typem oporu a wyborem systemu odbywania kary (i określonych typów programów w przypadku wyboru systemu programowego oddziaływania). W tak prowadzonych badaniach nie można zatem stwierdzić kierunku zależności pomiędzy zmiennymi (typem przejawianego oporu i rodzajem programu resocjalizacyjnego, w którym uczestniczyli skazani), a jedynie za-

¹⁷ A. Jaworska, *Terapia alternatywna w resocjalizacji penitencjarnej: humanistyczno-egzystencjalne wspomaganie podmiotowych przemian skazanych*, Słupsk 2009; A. Jaworska, *In Search of Effective Rehabilitation in Penal Institutions [w:] Social Rehabilitation, Care and Education in Postmodern World*, A. Jaworska, D. Apanel (red.), Kraków 2009; A. Jaworska, *Walory praktyczności alternatywnej terapii dźwiękiem w zakładach karnych*, „Pedagogika Społeczna” 2009, nr 2(32), s. 71–87; A. Jaworska, *Efektywność oddziaływań relaksowo-korekcyjnych w zakresie ograniczania zachowań automutylacyjnych w zakładach karnych [w:] Skuteczność oddziaływań penitencjarnych w kontekście zjawiska podkultury więziennej oraz instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia skazanych*, M. Kuć (red.), Lublin 2009, s. 135–145; A. Jaworska, *The Humanistic-Existential Methods in Social Rehabilitation Work*, „Polish Journal of Social Science” 2010, s. 153–171; A. Jaworska *(Nie) Efektywność terapii uzależnień w kontekście zjawiska podkultury więziennej [w:] Człowiek w wielkiej sieci*, D. Sarzała, M. Walancik (red.), Warszawa 2011, s. 361–374; A. Jaworska, *Muzykoterapia czynna jako element aktywizacji twórczej w zakładzie karnym [w:] Teoretyczne i praktyczne aspekty pracy resocjalizacyjnej*, B. Skwarek, J. Herberger, J. Cichla (red.), Głogów 2012, s. 195–214.

¹⁸ Ibidem.

uważyć ewentualne korelacje między nimi. Należy pamiętać, że poniższa analiza nie wskazuje na rolę konkretnego programu resocjalizacyjnego w kształtowaniu oporu, lecz ukazuje związki pomiędzy typem oporu, jaki przejawiają skazani, a dokonywanym przez nich wyborem aktywności podczas odbywania wyroku.

Badania prowadzono przy zastosowaniu metody kwestionariuszowej – skali oporu wobec izolacji więziennej własnego autorstwa. Kwestionariusz składa się z 24 stwierdzeń, których zadaniem jest opisywanie przejawów oporu. Pierwotna wersja kwestionariusza, opracowana przez przeprowadzeniem prac walidacyjnych, składała się z 28 twierdzeń obejmujących cztery typy oporu przejawiane w warunkach izolacji penitencjarnej: opór agresywny, opór akomodacyjny, opór bierny oraz opór transformatywny. Przeprowadzenie analizy czynnikowej metodą głównych składowych Varimax na eksperymentalnej wersji kwestionariusza na grupie 184 więźniów potwierdziło czteroczynnikowość kwestionariusza oraz niezależność poszczególnych typów oporu, jednak wykazało również, że najkorzystniejszym rozwiązaniem będzie odrzucenie czterech twierdzeń, jako najmniej diagnostycznych dla poszczególnych czynników.

Ostateczna wersja kwestionariusza stanowi zatem wielowymiarową skalę mierzącą typ oporu przejawianego w warunkach izolacji penitencjarnej, zawierającą cztery czynniki (po sześć twierdzeń na każdy czynnik). Pierwszy wyodrębniony czynnik zawiera twierdzenia diagnozujące opór agresywny. Czynnik ten wyjaśnia 23,5% ogółu wariancji ocen. Rzetelność tego wymiaru wyliczona przy zastosowaniu wielowymiarowej techniki eksploracyjnej – analizy rzetelności pozycji *alfa* Crombacha = 0,87. Drugi czynnik, mierzący opór akomodacyjny, wyjaśnia 17,7% wariancji ocen, a jego rzetelność wynosi *alfa* Crombacha = 0,83. Czynnik trzeci, diagnozujący opór bierny, wyjaśnia natomiast nieco ponad 17% wariancji ogółu ocen, a jego rzetelność wynosi *alfa* Crombacha = 0,81. Ostatni czynnik obejmuje diagnozę oporu transformatywnego przejawianego w warunkach izolacji penitencjarnej. Wyjaśnia on około 15% wariancji ocen i posiada rzetelność *alfa* Crombacha = 0,89.

Z uwagi na niewystarczającą dla rzetelnych analiz statystycznych liczbę skazanych biorących udział w niektórych z programów (zob. tab. 1) poniższej analizy nie oparto na zaawansowanych technikach statystycznych, lecz zastosowano znacznie mniej rzetelną analizę proporcji. Jednak nawet mało liczne grupy (wynikające ze specyfiki programu) wydawały się autorce warte do zaprezentowania z uwagi na ich specyfikę i charakter oddziaływań penitencjarnych. Analiza proporcji miała na celu jedynie wskazanie tendencji występujących wśród osadzonych uczestniczących w różnego typu programach i wskazanie ewentualnych kierunków dalszych badań nad zjawiskiem oporu w zakładach karnych i motywacji skazanych do zmiany resocjalizacyjnej. Fakt braku wskazania w analizie na istotności staty-

styczne w zakresie związków pomiędzy oporem przejawianym typem oporu a wyborem przez skazanych programu resocjalizacyjnego, odbiera jednak analizie możliwość uogólniania wyników badań. Warto także pamiętać, że z uwagi na przeprowadzenie badań na terenie jedynie dwóch zakładów karnych w Okręgu Zachodniopomorskim wnioski z badań nie mogą zostać generalizowane na wszystkie jednostki penitencjarne w kraju.

3. Wyniki badań

W tabeli 1 zaprezentowano style oporu przejawiane wobec izolacji więziennej przez skazanych biorących udział w oddziaływaniach programowych w postaci: kultury fizycznej (KF), profilaktyki agresji (PA), readaptacji osób zagrożonych zachowaniami suicydalnymi (ZS), aktywizacji zawodowej (AZ), aktywizacji twórczej osadzonych (AT), terapii uzależnień (TU) oraz skazanych odbywających karę w systemie zwykłym (SZ).

Rozważania dotyczą wyodrębnionych za J.V. Fernandesem¹⁹ oporu ukrytego (przejawiającego się w stanie świadomości) oraz oporu zmanifestowanego (przejawianego w demonstracji postaw, zachowań i działań).

Tabela 1. Style oporu wobec izolacji więziennej skazanych uczestniczących w systemie programowego oddziaływania

Style oporu	Rodzaj programu ¹													
	KF		PA		ZS		AZ		AT		TU		SZ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
agresywny	4	9	2	2	4	16	6	6	1	2	3	17	17	17
bierny	10	23	8	8	8	37	14	14	6	21	9	52	48	48
akomodacyjny	23	53	55	59	11	47	57	52	19	60	6	31	29	29
transformatywny	6	15	29	31	0	0	29	28	5	17	0	0	6	6
Razem:	43	100	94	100	22	100	106	100	31	100	18	100	100	100

¹ Oznaczenia programów z zakresu: kultury fizycznej – KF; profilaktyki agresji i autoagresji – PA; readaptacji osób zagrożonych zachowaniami suicydalnymi – ZS; aktywizacji zawodowej – AZ; aktywizacji twórczej osadzonych – AT; terapii uzależnień – TU oraz skazani odbywający karę w systemie zwykłym – SZ.

Źródło: Badania własne.

¹⁹ Za: E. Bilińska-Suchanek, op.cit., s. 75.

W skład pierwszego z wymienionych typów oporu (ukrytego) wchodzi wyodrębnione w badaniach style oporu akomodacyjnego i transformatywnego. Z uwagi na brak przejawów zewnętrznych oba style często bywają niedostrzegane przez osoby odpowiedzialne za prowadzenie oddziaływań wobec skazanych i administrację zakładu.

Opór akomodacyjny

Opór akomodacyjny jest przejawiany głównie w świadomości skazanych przy jednoczesnej zewnętrznej poprawności postaw i zachowań lub może polegać np. na próbach wzbudzenia litości. Przejawiane przez skazanych prezentujących ten styl oporu zachowania wynikają jednak z motywacji instrumentalnej, a ich celem jest wyciągnięcie osobistych korzyści (jak najmniej dotkliwe przetrwanie izolacji, korzystanie z dodatkowych przywilejów wynikających ze współpracy z administracją zakładu). Skazani wykazujący styl oporu akomodacyjnego są często najlepiej traktowani i postrzegani przez funkcjonariuszy służby więziennej z uwagi na manifestowanie zachodzących w nich przemian. W tym ujęciu staje się jasny, powszechnie obserwowalny fakt, że skazani zmieniają swoje zachowanie pod wpływem nacisków zewnętrznych (izolacji, kar i nagród w zakładzie karnym), ale zmiana ta jest jedynie pozorna, świadcząca wyłącznie o dostosowaniu się do nowych okoliczności życia. Autentyczna zmiana tożsamości nastąpić może jednak jedynie poprzez zniwelowanie źródeł oporu (poczucia niesprawiedliwości, wewnętrznej niechęci przed zmianą, niedostrzeganiu pozytywnych aspektów zmiany) i uzyskanie akceptacji dla zmiany ze strony osób resocjalizowanych.

Styl oporu akomodacyjnego, zmierzający do uzyskania jak największej liczby osobistych korzyści (np. nagród w postaci przedterminowego warunkowego zwolnienia, zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego, dodatkowego widzenia i innych), okazał się techniką względnie rozpowszechnioną wśród badanych więźniów – oscylując w granicach 29–60% skazanych w zależności od programu, w którym brali udział. Szczególnie nasilenie stylu oporu akomodacyjnego występowało wśród osadzonych uczestniczących w programie z zakresu aktywności twórczej, w postaci zajęć muzyczno-teatralnych oraz zajęć z zakresu profilaktyki agresji (około 60%), a następnie wśród osadzonych biorących udział w zajęciach z zakresu kultury fizycznej oraz aktywizacji zawodowej (ponad 50% wszystkich uczestników tych programów). Wydaje się zatem, że udział w wielu programach resocjalizacyjnych, realizowanych w badanych zakładach karnych, powodowany jest przede wszystkim motywacją zorientowaną na kalkulowanie zysków z tego typu działań. Jednym z tych zysków, o jakim wyraźnie wspominali skazani, jest

walka z nudą oraz poprawne stosunki z funkcjonariuszami. W świetle tych danych należy uznać, że tworzenie programów resocjalizacyjnych opartych na kulturze (sporcie i sztuce) przyczynia do lepszego funkcjonowania wewnątrzwięziennego skazanych odbywających karę w ZK w Wierchowie Pomorskim i w Czarnem, nie stanowi jednak czynnika wyzwalającego w osadzonych procesu trwałej zmiany. Podobnie w zakresie programów opartych na aktywizacji zawodowej – stanowią one w wielu wypadkach czynnik pozwalający konstruktywnie zapełnić czas wolny – dla wielu skazanych nie są jednak bodźcem do trwałej zmiany postaw.

Dość niskie nasilenie oporu akomodacyjnego występowało także wśród skazanych nieobjętych oddziaływaniem programowym (29%), co oznacza, że niecała jedna trzecia skazanych niewyrażających chęci do uczestnictwa w programie w badanych zakładach stara się z powodów instrumentalnych przestrzegać regulaminu, nie zakłócać porządku w zakładzie i przejawia poprawne relacje interpersonalne – choć powodem tego stanu rzeczy jest nie chęć zmiany resocjalizacyjnej, lecz jak najłagodniejsze spędzenie czasu w izolacji.

Ten typ oporu, choć nie jest pożądanym z punktu widzenia założeń resocjalizacyjnych, pozwala jednak w najmniej konfliktowy i najbardziej korzystny dla siebie sposób więzienie przetrwać. Stosowanie akomodacyjnego stylu oporu, którego wskaźnikami są między innymi: upodabnianie swoich zachowań i poglądów do innych; przewidywanie, które z możliwych zachowań będzie najbardziej korzystne; zdolność do załatwiania w zakładzie ważnych dla siebie spraw; ostrożność w kontaktach z funkcjonariuszami oraz poczucie dawania sobie rady z dolegliwościami uwięzienia, nie różnicuje w sposób istotny grupy więźniów biorących udział w programach resocjalizacyjnych i tych nieobjętych systemem programowego oddziaływania. Należy jednak pamiętać, że bez tej kalkulacji więzienie staje się dla wielu skazanych doświadczeniem, którego przetrwanie doprowadza do dalszej destrukcji i rozpadu osobowości lub stania się bezwolną ofiarą innych. Czynnikiem warunkującym stosowanie przez więźniów tych niepożądanych technik przystosowawczych nie wydaje się jednak niewłaściwa motywacja skazanych, lecz sama instytucja więzienia, do której uwięziony człowiek adaptuje się w najlepszy dla siebie sposób.

Opór transformatywny

W zakres ukrytego typu oporu wchodzi także opór transformatywny. Tendencje do stosowania tego stylu oporu mogą wykazywać skazani posiadający rozbudzony potencjał rozwojowy, wykazujący postawę kreatywną w zakresie dążenia do zmiany własnego życia, świadomi własnej wartości jako człowieka, a jednocześnie

w sposób nienaruszający praw innych osób walczący o poprawę swojej sytuacji w izolacji więziennej i wolność wyboru. Skazani wykazujący ten styl oporu nie zawsze cieszą się poparciem ze strony funkcjonariuszy służby więziennej z uwagi na umocniony poczuciem indywidualności i świadomości swoich praw (jako jednostki ludzkiej) brak uległości wobec dominacji władzy. Przyczyną oporu transformacyjnego jest krytyczny stosunek do zakładu karnego, a jego celem – poprawa zaistniałej sytuacji. Skazani przejawiający ten typ oporu próbują w sposób niekonfliktowy okazywać postawę krytyczną wobec niejasnych lub nielogicznych w ich odczuciu przepisów i regulaminu, by w jak najbardziej konstruktywny sposób przetrwać sytuację uwięzienia. Opór ten polega raczej na dialogu i próbie wyładowania tkwiącego w skazanym potencjału twórczego.

Nawiązując do danych zawartych w tabeli 1, należy zwrócić uwagę, że ten styl oporu jest najmniej spotykanym przejawem sprzeciwu skazanych wobec sytuacji uwięzienia. Należy pamiętać, że wymaga on cierpliwości, wewnątrzsterowności i wysokiej kontroli. Wskazując na poszczególne programy, warto w tym miejscu usystematyzować odsetki udziału skazanych w przejawianiu oporu transformacyjnego:

- Program readaptacji osób zagrożonych zachowaniami suicydalnymi – 0%,
- Program terapii uzależnień – 0%,
- Odbywanie kary w systemie zwykłym – 6%,
- Programy z zakresu kultury fizycznej – 15%,
- Program aktywizacji twórczej osadzonych – 17%,
- Programy aktywizacji zawodowej – 28%,
- Program profilaktyki agresji i autoagresji – 31%.

Brak przejawiania oporu wykazali zatem skazani uczestniczący w programie przeznaczonym dla osób zagrożonych zachowaniami suicydalnymi oraz w programie oddziału terapeutycznego dla uzależnionych od środków psychotropowych. Na fakt ten złożyło się kilka czynników: 1) Zmiany w osobowości powodujące tendencje samobójcze z jednej strony i problem z uzależnieniem z drugiej – nie sprzyjają rozwojowi konstruktywnych form oporu. Ponadto: 2) *Wśród skazanych uczestniczących w programie terapeutycznym*: a) większość była aktywnymi uczestnikami lub sympatyzowała z podkulturą więzienną *grypsujących* lub *cwaniaków*, co warunkowało negatywne postawy wobec funkcjonariuszy oraz terapeutów, a także prowadziło do znacznych konfliktów wewnątrzgrupowych i przejawiania przez nich agresywnych stylów oporu; b) największe zaangażowanie w proces zmiany wykazywali skazani niezwiązani ze światem podkultury więziennej; c) pobyt w oddziale terapeutycznym nie skutkował w większości przypadków przeobrażeniem w zakresie postaw prokryminalnych; d) żaden ze skazanych związa-

nych z podkulturą nie zdecydował się na rezygnację z określania swojej tożsamości poprzez przynależność do podkultury; e) rezygnacji z wartości prezentowanych przez podkulturę (zarówno *grypsujących*, jak i *cwaniaków*) nie wykazali także ci osadzeni, których efekty terapeutyczne w zakresie uzależnienia należy uznać za pozytywne. 3) *Wśród osadzonych zagrożonych zachowaniami suicydalnymi*: brak zdolności do radzenia sobie z własnym życiem, lękiem i depresją, odwrotnie jak w przypadku pozostałych skazanych, w większym stopniu przejawiał się stosowaniem oporu akomodacyjnego i brakiem zdolności do konstruktywnego dążenia do zmiany własnej sytuacji.

Największy poziom oporu transformatywnego przejawili natomiast skazani uczestniczący w programie profilaktyki agresji i autoagresji. Wybór tego typu oddziaływań programowych i konieczność głębokiego, osobistego zaangażowania w program, konieczność intensywnej, codziennej, pracy nad własnymi słabościami i systematyczność działań w warunkach badanych zakładów karnych ma zatem związek z przejawianiem konstruktywnych form oporu wobec aktualnej sytuacji oraz dążeniem do jej poprawy w przyszłości za pomocą własnych potencjałów i bez naruszania praw innych osób. W znacznym odsetku opór izolacji więziennej wśród tych skazanych był stawiany poprzez pracę nad samym sobą.

Opór transformatywny powinien być odbierany przez resocjalizatorów w zakładach karnych jako pozytywny element postaw więźniów. Przede wszystkim dlatego, że przejawianie tego stylu oporu wymaga cech pożądanых resocjalizacyjnie, choć nierzadko skazani wykazujący ten typ oporu nie są osobami potulnie przyjmującymi dominację struktur władzy w zakładzie karnym.

Kolejnym z dwóch wyodrębnionych typów oporu jest opór jawny, w którego skład wchodzi określone w badaniach style oporu biernego i agresywnego. Te style oporu stanowią świadomą walkę lub sabotowanie działań resocjalizacyjnych.

Opór agresywny

Opór agresywny przejawia się najczęściej w zachowaniach bezpośrednio szkodliwych (fizycznie lub moralnie) w postaci: agresji fizycznej w stosunku do funkcjonariuszy i współwięźniów, autoagresji, ataków słownych, wymuszeń i wykonywaniu działań utrudniających pracę funkcjonariuszom (np. nagminnym pisaniem nieuzasadnionych skarg), braku zaangażowania wobec celów resocjalizacyjnych i ignorowania panujących w zakładzie karnym reguł. Osoby wykazujące agresywny styl oporu jawnie przeciwstawiają się przejawianej wobec nich dominacji systemu.

Określony w badaniach odsetek skazanych przejawiających styl oporu agresywnego wskazuje na względnie niskie rozpowszechnienie wśród osadzonych, w ba-

danych zakładach tego typu, zachowań adaptacyjnych do warunków więziennych (tabela 1). Jawna postawa buntownicza, brak respektowania poleceń personelu, głośne (a często agresywne) okazywanie swojego niezadowolenia, jawnie negatywny stosunek do regulaminu, na których tle wyrastają zachowania destrukcyjne, utrudniające życie wewnątrz zakładów karnych i uniemożliwiające proces resocjalizacji, nie okazały się techniką przystosowawczą szeroko rozpowszechnioną wśród osób pozbawionych wolności. Naiwnością byłoby jednak twierdzić, że technika ta jest stosowana jedynie marginalnie. Najwyższy poziom oporu agresywnego wykazywali skazani niewyrażający woli uczestnictwa w programach resocjalizacyjnych na terenie zakładów karnych oraz skazani odbywający karę w systemie terapeutycznym (po 18%). Prawdopodobnie jest to wynik mający związek z przynależnością do podkultury przestępczej i jest on zdeterminowany przez: a) sprzeczność celów resocjalizacji z celami podkultury przestępczej; b) silnie zakorzenione podkulturowo wartości – w tym głównie nieokazywanie słabości (nieodsłanianie się – co jest elementem pracy w grupie) oraz demonstrowanie samowystarczalności i dumy (niemożność proszenia o pomoc i wsparcie); c) związany z przynależnością do podkultury syndrom wyższości, dominacji i władzy, a więc silne przeciwstawianie się narzucaniu dominacji przez administrację zakładu; d) silnie utrwaloną impulsywność i brak zdolności kontroli emocji gniewu; e) brak motywacji do zmiany z uwagi na odległą perspektywę wolności i poczucie braku możliwości konstruktywnego zagospodarowania czasu w zakładzie karnym (brak celów życiowych).

Względnie wyższy od pozostałych grup styl oporu agresywnego (15%) wykazywali też skazani biorący udział w programie dla osób zagrożonych zachowaniami samobójczymi. Prawdopodobne jest to związane z zaburzeniami emocjonalnymi przejawianymi przez tę grupę skazanych. Interpretacja badań nie pozwala zatem na wyciągnięcie uogólnionych wniosków dotyczących wykazywania stylów oporu agresywnego w zakładach karnych; umożliwia jednak określenie poziomu tej techniki przystosowawczej wśród osób podejmujących podczas odbywania wyroku dobrowolną aktywność o charakterze pozytywnym. W tych wypadkach opór agresywny jest stosowany raczej marginalnie.

Opór bierny

W przypadku biernego stylu oporu cele resocjalizacyjne, tak jak w przypadku oporu agresywnego, są odrzucone. Opór ten jest jednak manifestowany w innej postaci. Może on przybierać postać symboliczną – w postaci symboli przynależności do podkultury, specyficznego języka, określonych zainteresowań. Można go

nazwać „zachowaniem niewolnika w koloniach”²⁰, a charakteryzuje go obojętność wobec celów resocjalizacyjnych, choć czasem osoby przejawiające ten typ oporu dostosowują się do panujących reguł. W programach resocjalizacyjnych uczestniczą jednak głównie z powodu nudy. Opór bierny jest w swych granicach podobny do oporu agresywnego – inne są jedynie sposoby reakcji na próby wdarcia się w obszar *Ja* (tożsamości jaźni) i próbę dominacji nad człowiekiem²¹. Z jednej strony jest on uległym zachowaniem wobec układu dominacji, z drugiej aktywnym budowaniem wewnętrznej opozycji do tego układu – w przypadku więźniów – wobec instytucji więzienia i prób dokonania zmiany resocjalizacyjnej.

Opór ten przejawia się m.in. negacją rzeczywistości więziennej, ucieczką w samotność, brakiem zainteresowania dokonaniem w sobie zmian, staniem na uboczu spraw więziennych. Podobnie jak opór agresywny, tak i ten styl jako kategoria oporu jawnego jest przejawiany głównie przez skazanych niebiorących udziału w programach resocjalizacyjnych oraz skazanych odbywających karę w systemie terapeutycznym. W tych grupach jest to najbardziej rozpowszechniona forma oporu, która jest wyrażana odpowiednio przez 48% i 51% skazanych. Przejawianie tego typu oporu w tak znacznym odsetku wśród osób poddawanych terapii uzależnień wskazuje na niewielkie szanse uzyskanie pozytywnych efektów terapii. Niewiele lepsze wyniki uzyskano w przypadku skazanych zagrożonych zachowaniami suicydalnymi, wśród których ten typ oporu wykazuje 37% badanych.

4. Wnioski z badań

Ze względu na uwzględnienie w powyższej analizie jedynie badań prowadzonych na terenie dwóch zakładów karnych Okręgu Zachodniopomorskiego ich wyniki nie powinny być uogólniane, a poniższe wnioski dotyczą wyłącznie badanych jednostek penitencjarnych.

- 1) Ogólnie ponad 50% skazanych biorących udział w systemie programowego oddziaływania oceniło prowadzony proces resocjalizacji jako nieprzydatny i niezwiększający szans na inne od dotychczasowego i lepsze życie na wolności. Tendencja ta przejawia się szczególnie wśród skazanych odbywających karę w systemie terapeutycznym oraz w programach z zakresu kultury fizycznej i aktywności kulturalnej. Przekonanie o przydatności zabiegów resocjalizacyjnych w zakładzie w największym stopniu wyrażają skazani

²⁰ E. Bilińska-Suchanek, op.cit., s. 80.

²¹ S. Pasikowski, *Opór i tożsamość...*, op.cit., s. 6.

biorący udział w programach opartych na indywidualnej pracy nad celami i sensem życia w postaci programu zapobiegania agresji i autoagresji. W dalszej kolejności przekonanie o sensowności programów resocjalizacyjnych wyrażają skazani uczestniczący w programach aktywizacji zawodowej, a zatem tych, które dają szeroki zakres wolności i odpowiedzialności.

- 2) Udział w programach resocjalizacyjnych w badanych zakładach karnych jest w większości jedynie formą oporu akomodacyjnego, a więc stanowi jedynie próbę jak najmniej konfliktowego przetrwania sytuacji uwięzienia (około 50%). Także osoby nieuczestniczące w programach w prawie 1/3 badanej populacji starają się dostosować do panujących w zakładzie zasad i reguł, aby osiągnąć własne korzyści. Przejawianie tego typu oporu świadczy o występowaniu zmiany pozornej (wyłącznie na rzecz pobytu w zakładzie karnym).
- 3) Często formą oporu w badanych jednostkach penitencjarnych jest także opór bierny, przejawiany przez symboliczne (nieagresywne) sabotowanie zajęć i udział w nich głównie z powodu nudy i chęci zagospodarowania wolnego czasu.
- 4) Względnie mało rozpowszechnioną formą oporu na terenie zakładów karnych w Czarnem oraz Wierzbowicach Pomorskich jest opór agresywny, wyrażany poprzez jawne szkodenie osobom w swoim środowisku poprzez akty fizyczne i moralne, demonstrowanie swojej niezgody na dominację. Opór ten stanowi o braku zmiany.
- 5) Najmniej rozpowszechnioną w środowisku badanej populacji skazanych odbywających karę w systemie zwykłym i terapeutycznym i dotyczącą najmniejszego odsetka osadzonych uczestniczących w systemie programowego oddziaływania formą oporu jest opór transformatywny, w którym skazani realizują wewnętrzną wolność, nie naruszając porządku wewnątrz struktur zakładu karnego i dążą do zaakceptowanej przez siebie zmiany.

Należy pamiętać, że źródłem oporu przed zmianą jest także między innymi poczucie niepewności przed funkcjonowaniem w nowej roli, powodujące dyskomfort psychiczny. Rola przestępcy jest rolą znaną, rutynową i gwarantującą *status quo*. Źródłami oporu wobec zmiany resocjalizacyjnej w warunkach więziennych są: przymus izolacji i poczucie niesprawiedliwości, brak zaufania do osób mających dokonać zmiany (funkcjonariuszy służby więziennej), dotychczasowe przyzwyczajenia i gloryfikowanie przeszłości, niedostrzeżenie potrzeby zmiany (niedostrzeżenie sensu), postrzeżenie zmiany jako niekorzystnej dla siebie, rozbieżność zmiany z wartościami skazanego (np. w związku z przynależnością do podkultury),

niechęć do wysiłku pracy nad sobą, zbyt duży nacisk na zmianę oraz inne czynniki i naciski hamujące zmianę.

5. Neutralizowanie oporu w zakładach karnych – wskazania praktyczne

Stymulowanie rozwoju każdego człowieka, w tym także człowieka odbywającego karę pozbawienia wolności, jest możliwe wyłącznie przy umożliwieniu mu podejmowania własnych decyzji, przynajmniej w sprawach dla niego istotnych i zmaksymalizowanie sfery jego „wolności” – nawet pomimo warunków uwięzienia. Odebranie możliwości wyboru i samodzielności działania przyczynia się do braku poczucia odpowiedzialności za siebie i własne czyny²².

Punktem wyjścia działań resocjalizacyjnych nie może być zatem tworzenie programów i „umieszczanie” w nich skazanych. Ich celem powinno być niwelowanie oporu więźniów przed zmianą poprzez: danie osadzonemu poczucia zrozumienia jego punktu widzenia oraz ukazanie korzystnych dla niego następstw zmiany i uzyskanie pełnej akceptacji dla zmiany resocjalizacyjnej. W przeciwnych wypadkach – dobrowolny udział skazanych w realizowanych na terenie zakładów karnych programach resocjalizacyjnych może być jedynie przejawem oporu akomodacyjnego. Akceptowalność zmiany to znacznie więcej niż aprobata dla udziału w programie. Czynnikiem niezbędnym do autentycznej zmiany jest także, nieobjęty rozważaniami w tym opracowaniu, element pracy postpenitencjarnej, jako etap „zamrażania” wyuczonych na nowo postaw i zachowań.

LITERATURA

- Balandynowicz A., *System probacji jako propozycja humanitarnego, sprawiedliwego i efektywnego karania przestępców* [w:] *Problem niedostosowania społecznego – oddziaływania w warunkach wolnościowych i resocjalizacji penitencjarnej*, R. Kościelak (red.), Słupsk 2006.
- Bernacka R.E., *W poszukiwaniu psychologicznych uwarunkowań ustosunkowania się ludzi do przejawów twórczości* [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, S. Popek (red.), Lublin 1999.

²² I. Gumowska, *Opór uczniów gimnazjum...*, op.cit., s. 21.

- Bilińska-Suchanek E., *Opór wobec szkoły. Dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu*, Kraków 2003.
- Ciosek M., *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*, Gdańsk 1996.
- Foucault M., *Historia seksualności*, Warszawa 2000.
- Gumowska I., *Opór uczniów gimnazjum wobec szkoły jako instytucji*, „Edukacja. Studia, Badania, Innowacje” 2008, nr 4(104).
- Gumowska I., *Typy oporu wobec szkoły jako instytucji a skłonność do podzielenia uproszczonych opinii o uczniu* [w:] *Opieka, Wychowanie, Kształcenie. Moduły edukacyjne*, W. Woronowicz, D. Apanel (red.), Kraków 2010.
- Jaworska A., *Fenomenologiczno-egzystencjalne konteksty resocjalizacji penitencjarnej* [w:] *Spoleczne i resocjalizacyjne asumpty ludzkiego życia*, S. Przybyliński, D. Wajsprych (red.), Olsztyn 2009.
- Jaworska A., *Terapia alternatywna w resocjalizacji penitencjarnej: humanistyczno-egzystencjalne wspomaganie podmiotowych przemian skazanych*, Słupsk 2009.
- Jaworska A., *In Search of Effective Rehabilitation in Penal Institutions* [w:] *Social Rehabilitation, Care and Education in Postmodern World*, A. Jaworska, D. Apanel (red.), Kraków 2009.
- Jaworska A., *Efektywność oddziaływań relaksowo-korekcyjnych w zakresie ograniczania zachowań automutylacyjnych w zakładach karnych* [w:] *Skuteczność oddziaływań penitencjarnych w kontekście zjawiska podkultury więziennej oraz instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia skazanych*, M. Kuć (red.), Lublin 2009.
- Jaworska A., *Walory praktyczności alternatywnej terapii dźwiękiem w zakładach karnych*, „Pedagogika Społeczna” 2009, nr 2(32).
- Jaworska A., *The Humanistic-Existencial Methods in Social Rehabilitation Work*, „Polish Journal of Social Science” 2010.
- Jaworska A., *(Nie) Efektywność terapii uzależnień w kontekście zjawiska podkultury więziennej* [w:] *Człowiek w wielkiej sieci*, D. Sarzała, M. Walancik (red.), Warszawa 2011.
- Jaworska A., *Muzykoterapia czynna jako element aktywizacji twórczej w zakładzie karnym* [w:] *Teoretyczne i praktyczne aspekty pracy resocjalizacyjnej*, B. Skwarek, J. Herberger, J. Cichła (red.), Głogów 2012.
- Konopczyński M., *Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcji do rozwoju*, „Probacja” 2009, nr 1.
- Marczak M. (red.), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez służbę więzienną w Polsce*, Kraków 2009.
- Mendel M., *Relacje nauczycieli i rodziców do dyskursu władzy* [w:] *Człowiek, szkoła, wspólnota. W kręgu edukacji społecznej*, M. Mendel (red.), Toruń 2000.
- Pasikowski S., *Opór i tożsamość. Inspiracje badaniem nad oporem w szkole*, „Edukacja. Studia, Badania, Innowacje” 2008, nr 4(104).

Szkudlarek T., *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Kraków 1993.

Szkudlarek T., Śliwerski B., *Wyzwania pedagogiki krytycznej i antypedagogiki*, Kraków 2000.

Witkowski L., *Edukacja i humanistyka. Nowe konteksty humanistyczne dla nowoczesnych nauczycieli*, Warszawa 2000.